

eeuw afgenomen, mee door de conflicten over de leer die zich in de bevindelijke kringen hadden afgespeeld. Exalto's en Zwemers bijdragen maken opnieuw duidelijk waarom de 'oude' bevindelijkheid ook voor relatieve buitenstaanders zo moeilijk valt te begrijpen. Ook aan de refo's zijn de rationaliseringsprocessen niet voorbijgegaan, en het ontstaan van een refozuil vormt een breuk met het verleden volgens Exalto.

Wallet beschrijft naoorlogse trendbreuken in de Christelijk gereformeerde kerk aan de hand van de ontwikkelingen in de Christelijk gereformeerde gemeente in Mijdrecht. Bevindelijk*angehauchte* kerkleden als ook evangelikalen vertrokken. De lokale Mijdrechtse ontwikkelingen vormen een afspiegeling van wat er zich binnen het christelijk-gereformeerde kerkgenootschap voordoet. Het zijn eigenlijk dezelfde rationaliseringsprocessen die eerder binnen de Gereformeerde kerken in Nederland speelden en die ook in de Gereformeerde kerken (vrijg.) zichtbaar zijn. Wel is de context anders, want in tegenstelling tot de Christelijk gereformeerde kerken waren dit kerkgenootschappen zonder een refo-vleugel. De opstellen van Paul en Van Wisse tenslotte, zijn voor de historische en theologische fijnproevers over respectievelijk de a-historiciteit van de bevindelijken, en het nauwe verband dat tussen de theologie van Augustinus en die van de bevindelijken bestaat.

Refogeschiedenis in perspectief vormt de neerslag van een in 2006 gehouden symposium aan de VU over de refo's. Niet zelden vormen de bijdragen op zulke symposia en de daaruit voortkomende bundels een soort van verplicht nummer. Als dan bovendien redacteur en inleiders 'partijgangers' zijn, dienen ze vaak ook nog eens om de eigen kerkelijke voortreffelijkheid te tonen en te bevestigen. Voor deze bundel gaan beide kwalificaties niet op. Een belangrijke bundel, niet alleen voor godsdiensthistorici maar ook voor godsdienstantropologen en -sociologen.

Durk Hak

(als docent verbonden aan de Stichting Pedagogische Opleidingen te Groningen).

Hoekstra, E.G. & M.H. Ipenburg (2008), *Handboek Christelijk Nederland. Kerken, gemeenten, samenkomsten en vergaderingen*, Kampen: Kok, pp. 752, ISBN 9789043509299, € 42,50.

Hoekstra en Ipenburg, auteurs/bezorgers van het *Handboek Christelijk Nederland*, hebben al een zekere reputatie opgebouwd met betrekking tot het 'wegwijs' maken van het grote publiek op het ingewikkelde terrein van gelovig Nederland. Van hun *Wegwijs in religieus en levensbeschouwelijk Nederland* verschenen reeds drie herdrukken en een vierde is in voorbereiding. Omdat in deze laatste publicatie er nadrukkelijk voor gekozen is zo veel mogelijk lemmata te beschrijven, kan van de behandelde onderwerpen slechts zeer beknopte informatie worden gegeven. Daarom hebben de schrijvers gemeend dat er een behoefte zou bestaan aan een wat uitvoeriger en tevens actuele beschrijvingen van de vele

kerken en groeperingen binnen christelijk Nederland. Dit heeft geresulteerd in dit handboek; een lijvig werk van 752 pagina's en 648 lemmata.

De stof van dit boek is ingedeeld aan de hand van de in Nederland bestaande christelijke geloofstradities: Rooms-Katholiek, orthodox ('oost-romeins') en Reformatorisch (hervormde/gereformeerde, lutherse, doopsgezinde, evangelische kerken en bewegingen en de pinkstergroeperingen). Voorafgaande aan de behandeling van deze 'tradities' wordt in een korte inleiding het Christendom nader omschreven en wordt de Nederlandse kerkgeschiedenis in vogelvlucht geschetst. Per 'traditie' worden dan eerst de geloofsopvattingen, liturgie en rituelen, feestdagen etc. kort weergegeven. Daarna wordt van de verschillende kerken, gemeentes, samenkomsten en vergaderingen, die weer binnen de traditie kunnen worden onderscheiden, een kort overzicht gegeven, en worden adresgegevens gepresenteerd (gedateerd op 1 oktober 2007).

Behalve aan de genootschappen en bewegingen binnen de onderscheiden tradities wordt aan andere zich daartoe niet rekenende groeperingen aandacht geschonken in een hoofdstuk genoemd *Varia*. Hiervan noem ik, om een indruk te geven van wat men in dat hoofdstuk kan aantreffen, de Messias belijdende Joodse gemeenten, de Lou-groep, enige 'esoterische' groeperingen en ietsisme.

Ten slotte bevat deze publicatie vijf bijlagen (de bijbel, bijbelwaardering en bijbelvertalingen; de belijdenisgeschriften; de psalmberijmingen en kerkelijke liederenbundels; de oecumene in Nederland; de algemene christelijke feest- en herdenkingsdagen) en als laatste maar zeker niet onbelangrijkste: een register waarin geloofsgemeenschappen, personen en periodieken alfabetisch zijn geordend.

De bezorgers/auteurs wijzen er een paar keer op dat zij objectieve beschrijvingen hebben willen geven. Wat daar precies onder moet worden verstaan, blijft echter wat onduidelijk. Voorts geven zij aan dat een overzicht als dit handboek nooit helemaal volledig kan zijn, hoewel dat wel hun streven is geweest. Zij roepen de lezer op om aanvullingen te geven. Ook zijn zij zich ervan bewust dat in bepaalde gevallen mogelijk de accenten niet helemaal juist zijn gelegd en ook hier staan zij open voor aanvulling en suggesties. Gezien deze opstelling wordt een criticus al veel gras voor de voeten weggemaaid. Toch drong zich bij mij bij sommige lemmata wel de vraag op – en dan vooral bij die waar ik in het bijzonder in ben geïnteresseerd omdat ik mij ten aanzien van de daarin beschreven onderwerpen enigszins deskundig acht – : waarom is dit aspect niet meegenomen en soms ook, waarom is alleen algemene literatuur opgenomen en de meer specialistische niet? Maar dat is misschien muggenzifterij bij zo'n groot en omvangrijk en uiterst nuttig vademecum, waarvoor de auteurs/bezorgers juist alle lof verdienen.

Lammert G. Jansma

Veenwouden